

تمدن اسلام در قرن چهارم و پنجم (همزمان با حکومت آل بویه)

فاطمه کومو

چکیده

مقدمه

مفهوم شناسی تمدن

الف. معنای لغوی تمدن

ب. تعریف اصطلاحی تمدن

قرن چهارم و پنجم قرن شکوفائی تمدن و رنسانس اسلامی

الف. علم و دانش در قرون چهارم و پنجم

ب. کتاب و کتابخانه‌ها

ج. مراکز علمی

د. معماری

جمع‌بندی

منابع

چکیده

تمدن به معنای مجموعه‌ای از فرهنگ و آداب اجتماعی که در حال پویایی است، می‌باشد. آنچه که در این نوشتار مورد نظر نگارنده است، آشنایی با تمدن دین مبین اسلام در دو قرن چهارم و پنجم هجری قمری است. مؤلفه‌های فراوانی برای شناسایی تمدن یک دین وجود دارد و بر اساس تمام آن مؤلفه‌ها دین مبین اسلام در آن دو قرن در اوج شکوفایی قرار داشته است. بر اساس مهم‌ترین یافته‌های این نوشتار، به موازات گسترش مراکز علمی آن زمان، علم و فرهنگ نیز به اوج و کمال خود رسید، چنانکه مهم‌ترین کتاب‌های فقهی و روایی شیعه در این قرون به رشته تحریر درآمد.

مقدمه

تاریخ و سرگذشت دین اسلام همراه با پستی‌ها و بلندی‌های فراوانی بوده است، چنانکه در مقاطعی از تاریخ مسلمانان در حال افول بوده و در مقاطعی دیگر شاهد اوج‌گیری آنها هستیم.

یکی از دوران‌هایی که اسلام در اوج شکوفایی قرار داشته است، دورانی است که از آن به رنسانس اسلامی یاد می‌شود. این دوران که شامل دو قرن سوم و چهارم است همزمان با شکل‌گیری دولت شیعی آل بویه است. از این رو تمدن اسلامی و شکوفایی آن نیز در این دوران مرهون مذهب شیعه است.

آنچه در این نوشتار به دنبال آن هستیم آشنایی با فرهنگ و تمدن اسلام در این دو قرن از راه شناسایی عوامل دخیل در آن است.

مفهوم شناسی تمدن

واژه و مفهوم تمدن را می‌توان به لحاظ لغوی و اصطلاحی تعریف کرد:

الف. معنای لغوی تمدن

تمدن در لغت به معنای شهرنشین شدن، خوی شهری گزیدن و به اخلاق مردم شهر آشنا شدن. زندگانی اجتماعی، همکاری مردم با یکدیگر در امور زندگانی و فراهم ساختن اسباب ترقی و آسایش خود آمده است. [1]۱

ب. تعریف اصطلاحی تمدن

در اصطلاح تعاریف متعددی از تمدن شده است. برخی از آنها عبارتند از:

1- تمدن مجموعه‌ی اعمال و آرایبی است که در هر جامعه افراد انسانی از بزرگتران فرا می‌گیرند و به نسل جوان تحویل می‌دهند.

2- تمدن نظامی است اجتماعی که موجب تسریع دستاوردهای فرهنگی شده و به منظور بهره‌گیری از اندیشه‌ها، آداب، رسوم و هنر دست به ابداع و خلاقیت می‌زند.

3- تمدن نظامی است سیاسی که اخلاق و قانون، نگهدارنده‌ی آن می‌باشد و نظامی است اقتصادی که با تداوم تولید مهارت پایدار خواهد شد.

4- تمدن حاصل و نتیجه‌ی معرفتها و مهارت‌هایی که نسل‌های مختلفی در گذر از شرایط بدوی به شرایط طبیعی گردآورده، حفظ کرده و در زندگی عملی خود به کار بسته‌اند.

5- تمدن تشکل هماهنگ انسان‌ها در حیات معقول با روابط عادلانه و اشتراک همه‌ی افراد و گروه‌های جامعه در پیشبرد اهداف مادی و معنوی انسان‌ها در همه‌ی ابعاد مثبت است. [2]۲

6- آرنولد توین بی تمدن را حاصل نبوغ اقلیت نوآور، یعنی طبقه‌ی ممتازی در جامعه که از هوش، ابتکار و نوآوری برخوردارند، در سایه‌ی تحولات و سیر تکامل جامعه می‌داند. [3]۳

---

[1]1 . فرهنگ عمید، ذیل واژه «تمدن».

[2]2. تاریخ تمدن و فرهنگ اسلامی، مرکز جهانی علوم اسلام، مؤسسه علوم انسانی.

[3]3. ولایتی، علی اکبر، فرهنگ و تمدن اسلامی، ص18.

آنچه که در تمام این تعاریف وجود دارد و مشترک است این است که تمدن، پویایی و تکامل و پیشرفت جامعه از وضعیت موجود آن است، گرچه برخی تمام افراد جامعه را در ایجاد این تکامل سهیم می‌دانند و هرکس به نوعی در آن همکاری دارد برخلاف برخی که تنها افراد ممتاز جامعه را در ایجاد آن سهیم می‌دانند.

قرن چهارم و پنجم قرن شکوفایی تمدن و رنسانس اسلامی

قرن چهارم و پنجم قمری در واقع عصر طلایی و شکوفایی تمدن اسلامی (رنسانس) است که همزمان با تجربه‌ی بزرگترین امپراتوری قرون وسطا یعنی خلافت عباسی بود. این امر که باعث بروز و ظهور استعدادهای بالقوه ملل و اقوام دیگر در گستره‌ی نظام سیاسی، اجتماعی و فرهنگی شد، شکوفایی و عظمت مسلمانان را به همراه داشت که مایه‌ی سرافرازی و مباهات بوده است. این شکوفایی از متن تعالیم اسلام جوشیده بود. فرمایشات معصومین (ع) در مورد علم بسیار است، چنانکه پیامبر اکرم (ص) فرمود:

«اطلبوا العلم ولو بالصین»^[4]

«دنبال علم و طلب علم کنید گرچه در چین باشد.»

و نیز فرمودند:

«اطلبوا العلم من المهد إلى الحد»^[5]

«از گهواره تا گور به دنبال دانش باشید.»

پیامبر (ص) مرز و زمان برای بدست آوردن دانش معین نفرمودند، و همچنین دانش را مختص به دانش و علم دینی نکردند بلکه هر علمی که مفید باشد برای انسان و پیشرفت جامعه و تعالی تمدن آن، مورد توصیه ایشان است. از این رو شکوفایی مسلمانان در این دو قرن هم ریشه در تعالیم اسلامی دارد. هر چند که نقش برخی از

---

[4]4 . مجلسی، محمدباقر، بحارالانوار، ج 1، ص 177.

[5]5 . پاینده، ابولقاسم، نهج الفصاحة، ص 218.

حکومت‌ها را در این باره نباید نادیده گرفت، چنانکه توجه سامانیان و آل بویه به فرهنگ و دانش در دستیابی به چنین پیشرفتی سهم بزرگی داشته است.^۶[6]

به گفته برخی از محققان، سامانیان خوش رفتارترین شاهان و فرهنگ پرورترین ایشان بوده‌اند.^۷[7] همچنین سجستانی در ستایش فضای ایجاد شده در دوران عضدالدوله می‌گوید: این پادشاه، سزاوار آن است که تمام خلق و خاصه اهل دانش و فرهنگ، او را تمجید و برای بقای ملکش دعا کنند.^۸[8] برخی از حاکمان آل بویه خود اهل دانش و یا دوست‌دار آن بودند و از این رو، بسیاری از دانشمندان را در وزارت و یا امور دیگر به خدمت می‌گرفتند. حضور فعال و گسترده دانشمندان بزرگ قرن چهارم و پنجم هجری در دربار آل بویه و فراهم نمودن امکانات علمی و رفاهی برای آنان، گواه راستینی بر نقش مؤثر این خاندان شیعی در به ثمر رساندن رنسانس اسلامی است.^۹[9]

در این دو قرن علی‌رغم پیوستگی کلی میان سرزمین‌های اسلامی حاکمیت سیاسی هر منطقه به سمت استقلال پیش رفت. این مسأله تأثیری هم بر افکار و اندیشه‌ها داشت. حاکمان هر منطقه‌ای از نوعی سیاست مذهبی جانبداری می‌کردند و به جهان اسلام ظهور کرد و در هر منطقه، بنا به سنت‌های دیرین آموزش و همچنین گرایش حاکمان یکی از این اندیشه‌ها بر افکار دیگر غلبه کرد.^{۱۰}[10]

خلاصه اینکه اگر چه گرایش‌های مذهبی گوناگونی در آن ایام وجود داشت، اما هر کدام به سمت استقلال پیش رفتند که نشان از آزادی بیان و بیداری افکار و پیشرفت در عرصه‌های مختلف است که خود یکی از نشانه‌های تمدن به شمار می‌آید.

الف. علم و دانش در قرون چهارم و پنجم

---

[6]6. حسینیان مقدم، حسین و دیگران، تاریخ تشیع 2، ص71.

[7]7. همان، ص72.

[8]8. همان، ص72.

[9]9. همان، ص73.

[10]10. جعفریان، رسول، مقالات تاریخی، انتشارات دلیل، چاپ اول، ص330.

سلاطین آل بویه که بعد از سه برادرِ موسس - علی، حسن و احمد - به حکومت رسیدند. اغلب، خود و فرزندان‌شان کم و بیش دارای معلومات متنوعی بودند و به علم و علماء توجه داشتند. در میان آنها عضدالدوله خود در زمره دانشمندان زمان خود محسوب می‌شد. عضدالدوله در ادامه سیاست توجه به علماء حقوقی برای فقهاء محدثان، پزشکان، مهندسان، ریاضیدانان و... مقرر کرده بود و قسمتی از قصر خود را به حکما و فلاسفه اختصاص داده بود. ۱۱ [11]

وجود این همه توجه و حمایت از طرف پادشاهان نسبت به علما موجب پیشرفت‌های فراوان و قابل توجه در علوم مختلف شد.

در این دوران مرحوم شیخ مفید در دولت آل بویه، حضوری همراه با عظمت و کرامت داشت و عضدالدوله بارها به زیارت وی رفت. شیخ صدوق نیز با دعوت رکن الدوله به ری آمد. سید رضی - یکی از بزرگ‌ترین دانشمندان شیعی آن زمان - به فرمان بهاء الدوله دیلمی به عنوان نقیب علویان عراق و قاضی القضاة حکومت آل بویه منصوب شد. همچنین می‌توان از علمای برجسته ای چون سید مرتضی، شیخ طوسی و ابن جنید اسکافی نام برد که با دولت آل بویه همکاری داشتند. ۱۲ [12]

به جز علمای علوم دینی، می‌توان به استخری جغرافی‌دان، ابوالوفای بوزجانی ریاضی‌دان، النسوی که اعداد هندی را رایج کرد، و بالاخره پزشکان برجسته ای چون المجوسی اشاره کرد که مورد حمایت آل بویه بودند. ۱۳ [13]

تعدادی از کتاب‌های شیعی در آن دوران نوشته شده مانند کتاب من لایحضره الفقیه، تألیف ابوجعفر محمد بن علی بن بابویه معروف به شیخ صدوق والاستبصار و تهذیب الأحکام تألیف ابوجعفر محمد بن حسن، معروف به شیخ طوسی که هر سه از کتب اصیل و اصول چهارگانه‌ی شیعه به شمار می‌روند. همچنین نباید از کتاب‌های الشفاء، القانون و الاشارات شیخ الرئیس ابوعلی سینا چشم‌پوشی کرد که تا به امروز در مراکز مهم علمی جهان مورد توجه اندیشمندان مسلمان و غیر مسلمان می‌باشند. ۱۴ [14]

---

[11]11. فقیهی، علی‌اصغر، همان، ص 530. حسینیان مقدم، حسین و دیگران، همان، ص 73.

[12]12. نحوی، سید سیف الله، آل بویه حامیان فرهنگ تشیع، ص 104.

[13]13. کلودکاهن، آل بویه، ترجمه علی بحسرانی، ص 35.

[14]14. حسینیان مقدم، حسین و دیگران، همان، ص 74.

ب. کتاب و کتابخانه‌ها

عصر آل بویه از نظر کتاب و کتابخانه هم، نسبت به عصرهای دیگر، امتیاز داشت، در آن زمان، در هر رشته از علم و ادب بهترین و نفیس‌ترین کتاب‌ها نوشته شد و با شکوه‌ترین و مهم‌ترین کتابخانه‌ها به وجود آمد. در ایران، عراق، مصر، کتابخانه‌هایی بود که در هیچ زمانی نظیر نداشت.

اما متأسفانه اغلب کتابخانه‌ها به سرنوشت بد و اندوه‌باری، دچار شدند. برخی از این کتابخانه‌ها عبارتند از:

1- کتابخانه‌ی عظیم عضدالدوله در شیراز

مقدسی از علمای قرن چهارم از کسانی است که کتابخانه‌ی عضدالدوله را در شیراز مشاهده کرده و از کتاب‌ها، تصاویر، نقشه‌ها و نفایس دیگر آن بهره گرفته است. وی درباره‌ی کتابخانه مزبور چنین می‌گوید: در ساختمان بزرگ عضدالدوله در شیراز محلی به کتابخانه اختصاص دارد و چند تن از افراد مورد اعتماد شیراز به عنوان وکیل و خازن، در آن به خدمت اشتغال دارند، هر کتابی که تا زمان عضدالدوله درباره هر علم یا هر چیز نوشته شده در این کتابخانه موجود است. محل کتابخانه بنائی طولانی است که در هر طرف آن مخزن‌هایی قرار دارد. کتابهای مربوط به هر علم و فن در حجره‌ی جداگانه‌ای نهاده شده است. فهرست‌هایی ترتیب داده‌اند که نام کتاب‌ها در آن ثبت شده است. دربان‌ها جلو در کتابخانه گماشته شده و فقط به افراد با عنوان، اجازه ورود می‌دهند. [15] ۱۵

2- کتابخانه صاحب بن عباد

این کتابخانه از معروف‌ترین کتابخانه‌ها در آن زمان بوده که تعداد کتاب‌های آن به صد بار شتر می‌رسید. این کتابخانه در ری واقع شده بود. طبق گفته خود صاحب، شماره‌ی کتاب‌های کتابخانه‌ی او دویست و شش هزار مجلد بوده است. بسیاری از آثاری که در این کتابخانه بود. از آثار فلسفی و کلامی و شیعی بود، که متأسفانه توسط سلطان محمود غزنوی، پس از سقوط شهر در سال 420 از بین رفت. [16] ۱۶

3- کتابخانه ابوالفضل بن العمید

---

[15] 15. فقیهی، علی‌اصغر، آل بویه، ص 533.

[16] 16. همان، ص 534 و جعفریان، رسول، همان، ص 161.

این کتابخانه هم در ری بود که بنابر نوشته‌ی مسکویه دانشمند برجسته - که به مدت هفت سال کتابدار آنجا بود - در آن کتابخانه، کتاب‌هایی در خصوص هر علم و هر نوع از انواع حکمت و ادب، وجود داشت. هنگامی که به خانه او حمله شده بود اولین سؤال او از کتاب‌هایش بود وقتی از سلامت آنها آگاه شد به از دست رفتن اموالش اهمیتی نداد. ۱۷ [17]

4- کتابخانه حبشی

این کتابخانه متعلق به فرزند معزالدوله بود و در بصره شهرت بسزایی داشت. ۱۸ [18] در این کتابخانه حدود پانزده هزار کتاب جلد شده و جلد نشده وجود داشت.

افزون بر کتابخانه‌های یادشده، وزرا و رجال دستگاه آل بویه نیز عموماً دارای کتابخانه بودند.

در کتابخانه‌ها گذشته از کتاب‌های گوناگون، اشیاء نفیس و ظریف هم نگهداری می‌شد از قبیل صورت و نقشه و خطوط خوشنویسان بزرگ و کتاب‌هایی به خط مؤلفین آنها و انواع کاغذهای مرغوب و قلم‌های تراشیده و چیزهای دیگر از این قبیل. چنانکه گفته شده در کتابخانه‌ی بهاء الدوله پسر عضد الدوله، انواع کاغذ سمرقندی و چینی و کاغذهای کهنه و ظریف، وجود داشت. ۱۹ [19]

می‌توان گفت این کتابخانه‌ها قسمتی از آنها موزه بود که نمونه‌ای از آن در زمان ما می‌تواند کتابخانه آیه الله مرعشی نجفی و کتابخانه حضرت امام رضا (ع) باشد.

ج. مراکز علمی

مراکز آموزشی و علمی آن زمان عبارتند بودند از:

الف- مساجد جامع

---

[17]17. همان، ص 535. همان ص 161.

[18]18. جعفریان، رسول، همان، ص 161.

[19]19. همان.

مسجد از آغاز پیدایش، مرکز پرستش و نیز پایگاه آموزشی بوده است. راجع به استفاده از مسجد به عنوان کلاس درس در قرون چهارم و پنجم گفته شده که ابونصر احمد بن عبدالله بن فضل خیزاخزی امام مسجد جامع بخارا بود و در آنجا مجلس درس داشت، همچنین مجلسی هم برای ابوعلی حسین بن محمد رودباری طوسی در جامع شهر نیشابور برپا شد تا سنن ابی داوود سجستانی را درس دهد. [20]۲۰

خلاصه اینکه مساجد مانند زمان پیامبر اکرم (ص) محل تدریس و کسب علم بوده است.

ب- مدارس

در شهرهایی همچون نیشابور و مرو و غزنه و بُست مدارس وجود داشت که این مدارس بعضاً با کمک دولت تأسیس می‌شده و گاه اختصاص به شاخه‌ی خاصی در علوم مانند حدیث داشته است. به گفته‌ی مقدسی در قلمرو سامانیان مدارس برپا و بزرگان و استادان به فعالیت‌های علمی مشغول بوده‌اند.

یکی از آن مدارس مدرسه‌ی بیهقی است. این مدرسه به گفته‌ی سُبکی از نخستین نهادهای آموزشی پیش از مدارس نظامیه و قبل از ولادت خواجه نظام الملک طوسی است که به دست ابوالحسن محمد بن شعب بن ابراهیم عجلی بیهقی، فقیه، مفتی، مناظر و مدرس شافعی در کوی (سگه) سیار نیشابور پایه‌گذاری شد. [21]۲۱

ج- دارالعلم‌ها

یکی دیگر از مراکز آموزشی آن دوران دارالعلم‌ها بودند. این دارالعلم‌ها کتاب‌خانه‌های عمومی به حساب می‌آمدند. از جمه این دارالعلم‌ها، دارالعلم شاپور بن اردشیر بود که در محله‌ی شیعه نشین کرخ بغداد در سال 383 هجری قمری ساخته شد که نخستین مدرسه به سبک جدید بود. دارالعلم دیگری هم توسط شریف رضی در سمت غربی دجله در برابر مقابر قریش ساخته شد. [22]۲۲ همچنین دارالعلم فاطمیون در مصر نیز از مراکز آموزشی مهم آن دوران بود که در 395 قمری به دستور الحاکم بامرالله، خلیفه‌ی فاطمی مصر، در قاهره تأسیس شد. در این مرکز

---

[20]20. ناجی، محمد رضا، فرهنگ و تمدن اسلامی در قلمرو سامانیان، انتشارات امیرکبیر، ص 498.

[21]21. همان، ص 498 و 501.

[22]22. جعفریان، رسول، از طلوع طاهریان تا غروب خوارزمشاهیان، ص 162.

آموزشی تقریباً یک میلیون جلد کتاب وجود داشت. در طرابلس، از شهرهای لبنان کنونی نیز، در اواخر سده پنجم هجری، دارالعلمی با کتاب‌هایی فراوان وجود داشت. [23]۲۳

د- نظامیه

نظامیه نیز یکی دیگر از مراکز مهم و مشهور دوره اسلامی بود. در نیمه دوم سده پنجم هجری، خواجه نظام الملک مدارس را با نام نظامیه در بغداد و نیشابور و شهرهای دیگر ساخت. افراد مشهوری در این نظامیه‌ها تدریس می‌کردند از جمله حکیم عمر خیام، امام محمد غزالی و... نظامیه به خاطر انتسابش به خواجه نظام الملک به نظامیه مشهور شدند. [24]۲۴

افزون بر این مراکز علمی معروف، مراکز آموزشی دیگری نیز وجود داشتند که در این میان می‌توان به رصدخانه‌ها، خانه‌های علما، خانقاه‌ها و ... اشاره کرد. [25]۲۵

د. معماری

صنعت معماری سده سوم و چهارم با صنعت معماری دوران گذشته ارتباط نزدیک داشت. این ارتباط قبل از هر چیز در طرح بنا ظاهر می‌شد.

نخستین نمونه‌های مقبره‌های اسلامی که در زمان سامانیان بنیاد شده بود، نفوذ بی‌واسطه‌ی معماری بناها و مقابر پیش از اسلام را نشان می‌دهد.

با وجود این، صنعت معماری زمان سامانیان دارای جنبه‌های مهم و جدیدی است. چنانکه خشت پخته پیش از پیش اهمیت یافته است و خشت‌های مربع کوچک و نازک که در تمامی بناها به کار برده می‌شد، جای خشت‌های خام بزرگ را گرفت و به طور وسیعی در تزئینات استفاده می‌شد. [26]۲۶

---

[23]23. ولایتی، علی‌اکبر، همان، ص 31.

[24]24. همان، ص 32.

[25]25. ناجی، محمدرضا، همان، ص 510-515.

[26]26. همان، ص 381.

صنعت معماری در ساختن بناهایی به کار می‌رفت که برخی از آنها عبارت بودند از:

1- مساجد

مهمترین و تقریباً تنها نشان ویژه بناهای نخستین اسلامی مسجد است که در هر شهر و روستا از بناهای الزامی است و از این رو توجه ویژه‌ای به معماری آن شده است. [27] 27

پس از فتوحات اسلامی مساجد ستون‌دار در عراق بنیاد گردید و سپس ساختن مساجد در ایران رایج شد، که ابتدا از همان شیوه‌ی مسجدسازی با ستون پیروی می‌شد. اما چندی نگذشت که پایه‌های آجری را جانشین ستون‌های سنگی ساختند و طاق‌های قوس‌دار گوناگون را ابداع کردند که با آجر بسته می‌شد. شیوه‌ی خاص مسجدسازی ایرانی نیز با استفاده از ایوان و رواق، از خانه‌های ایرانی به مسجد و از آنجا به بنای مدارس رسمی، که از نیمه‌ی دوم سده‌ی پنجم هجری برای طالبان علوم ساخته می‌شد، راه یافت. [28] 28

2- بیمارستان‌ها

بیمارستان عضدی در بغداد که توسط عضدالدوله در سال 371 ساخته شد از بزرگترین بیمارستان‌های اسلامی محسوب می‌شده است. در این بیمارستان عده‌ای پزشک و خزانه‌دار و دربان و پیشکار و ناظر حضور داشتند. عضدالدوله دستور داد تا آنچه از دارو و شربت و فرش و وسائل دیگر لازم بود، در آن فراهم سازند و بزرگترین پزشکان آن زمان را برای تصدی و اداره آن معین نمود. [29] 29

البته برخی محققان بر این باورند که عضدالدوله این بیمارستان را بنا نکرده بلکه آن را تعمیر کرده بود و این بیمارستان از قبل و از زمان مقتدر و مکتفی از خلفاء عباسی در بغداد وجود داشت. در هر صورت طبق آنچه که نویسندگان معاصر عضدالدوله یا نزدیک به زمان او نوشته‌اند عضدالدوله نسبت به این بیمارستان علاقه فراوانی داشت به طوری که بهترین پزشکان آن زمان را از نواحی مختلف گردآورد و برای خدمت در آن و معالجه‌ی

---

[27]27. همان، ص 381.

[28]28. ولایتی، علی‌اکبر، همان، ص 105.

[29]29. فقیهی، علی‌اصغر، همان، ص 746.

بیماران تعیین کرد. در این بیمارستان مجلس درسی هم ترتیب داد تا شاگردان مسائل مربوط به علم طب را فراگیرند. ۳۰ [30]

3- آرامگاه‌ها

بنای آرامگاه‌ها که در کنار مساجد و مدرسه‌ها نوع دیگر از معماری اسلامی به شمار می‌رود. از حدود دو سال 390 تا پایان سده‌ی نهم هجری رواج داشت.

این بناها در آغاز بیشتر ساده بود، مانند بنای آرامگاه قابوس و شمشگیر در گنبد قاموس (به سال 397) که بعدها نمای خارجی آن تزیین یافت. کم‌کم آرامگاه‌هایی ایجاد شد که به نقش‌های مفصل کاشی معرّق مزین شد.

نخستین بنای اصیلی که به دست معماران ایرانی در اوایل سده‌ی چهارم هجری ساخته شد، بنای آرامگاه شاه اسماعیل سامانی در بخارا بود، که سر مشق برای ساخت دیگر آرامگاه‌های باشکوه قرار گرفت. ۳۱ [31]

4- اقدامات عمرانی دیگر

عضد الدوله برای زیباسازی شهر، دستور داد خانه‌های مخروبه‌ی بازمانده از جنگ‌ها بازسازی شود و به کسانی که توانایی مالی نداشتند. وام داد تا زمین‌های زیادی را به بوستان‌های تفریحی تبدیل کرده و باغهای رها شده‌ای که ویرانه و لانه سگ‌ها و جایگاه خاکروبه و مردار شده بود، با سبزه و گل، آباد شود. به گفته مسکویه، این گل‌ها از فارس و دیگر شهرها به بغداد آورده می‌شد. عضد الدوله همچنین نه‌های زیادی که خشک شده و به زیر خاک رفته بود را لایروبی کرد که در اثر آن، آب در آنها جاری شد. ۳۲ [32] علاوه بر بغداد آل بویه در شهرهای دیگر هم اقدامات عمرانی مهمی انجام دادند از جمله سد عظیم «بند امیر» و یا «بند عضدی» بر رودخانه‌ی گُرا واقع در حد فاصل شیراز و اصطخر که سبب رونق کشاورزی آن منطقه شد. ۳۳ [33]

---

[30]30. همان، ص 747-748.

[31]31. ولایتی، علی اکبر، همان، ص 105.

[32]32. حسینیان مقدم، حسین و دیگران، همان، ص 78.

[33]33. حسینیان مقدم، حسین و دیگران، همان، ص 79.

همچنین منصور بن ابی عامر در سال 368 هجری کاخی بنام الزهراء بنا کرد که هم منزل و هم سنگر و دژ به شمار میرفت. منصور این کاخ را در کنار رود قرطبه برپا ساخت و صنعتگران و کارگران فراوان در اطراف آن بکار انداخت و برج و باروی آن را برافراشت و ساختمان‌های بسیار از آن جمله دفتر خانه‌ها و انبارها در آن کاخ بنا کرد و حوالی آن کاخ را به وزیران و نویسندگان و دبیران خویش واگذارد و بزودی کاخ‌ها و عمارت‌ها و بازارها در آن محل پدید آمد. ۳۴[34]

جمع‌بندی

قرن چهار و پنج از طلایی‌ترین دوران‌ها بعد از زمان پیامبر (ص) برای مسلمانان بوده است، که مهمترین زمینه پیشرفت مسلمین و تمدن‌شان در آن دوره وجود حاکمانی است که علما را به رسمیت شناختند و جایگاه ویژه‌ای برای آنها قرار دادند و همیشه پشتیبانان بوده‌اند که در پیشرفت علوم و پرورش استعدادها برای همه قشرهای جامعه بسیار مؤثر بوده است. همان‌طور که اشاره شده دولت آل بویه زمینه بود برای تمدن اسلامی در این دو قرن که همین جهت هم در قلمرو حکومتشان این پیشرفت‌ها بسیار دیده می‌شد. که در فرهنگی پیش از همه بود با ساختن کتابخانه‌های بزرگ و مجلل.

منابع

- 1- پاینده، ابوالقاسم، نهج الفصاحه، نشر دنیای دانش.
- 2- جعفریان، رسول، تاریخ ایران اسلام از طلوع طاهریان تا غروب خوارزمشاهیان.
خوارزمشاهیان، مؤسسه فرهنگی دانش و اندیشه معاصر، چاپ اول.
- 3- حسینیان مقدم، حسین، منصور دادش‌نژاد، حسین مرادی نسب، محمد رضا هدایت پناه، تاریخ تشیع (2)، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، چاپ سوم.
- 4- زیدان، جرجی، ترجمه علی جواهر کلام، تاریخ تمدن اسلام، انتشارات امیرکبیر، چاپ دوازدهم.

- 5- عمید، حسن، فرهنگ عمید.
  - 6- فقیهی، علی اصغر، آل بویه و اوضاع زمان ایشان با نموداری، چاپ سوم.
  - 7- کلودکاهن، مقاله آل بویه از نشریه رشد آموزش، ترجمه علی بحسرانی. تهران، شماره 15.
  - 8- مجلسی، محمدباقر، بحارالانوار، تهران، نشر اسلامیة
  - 9- مدرسی، محمد تقی، اصول و پایه‌های تمدن اسلامی، ترجمه محمد صادق پارسا، انتشارات محبّان الحسین (ع)، چاپ اوّل.
  - 10- ناجی، محمد رضا، فرهنگ تمدن اسلامی در قلمرو سامانیان، انتشارات امیرکبیر، چاپ اول.
  - 11- نحوی، سید سیف الله، آل بویه حامیان فرهنگ تشیع، قم، سازمان تبلیغات اسلامی اول، 1381.
  - 12- ولایتی، علی اکبر، فرهنگ و تمدن اسلامی، دفتر نشر معارف، چاپ چهارم.
-